

כך אגדל תינוק ציוני

הבניית התינוק והאם הארץ-ישראלים באמצעות ספרי הדרכה להורים

שחלב סטולר-ליס

'האדם החדש' והאימהות באידאולוגיה הציונית

כמו לתנועות לאומיות אחרות בנות זמנה, גם לציונות היתה אידאולוגיה ברורה בסוגיית המשפחה, האימהות והילדות. אידאולוגיה זו ראתה במשפחה כלי מרכזי ליצירתו, לגידולו ולחינוכו של 'היהודי החדש'. היא הועברה להורים ולכלל האומה הן במפורש ובגלוי בספרות האידאולוגית ובעיתונות 'המגויסת', והן בערוצים יומיומיים, תמימים לכאורה, כמו ספרות ילדים, שירי ערש, קוריקולום, שירה ופרוזה, וספרי הדרכה ומאמרים מדעיים להורים בנושא גידול ילדים.

שנים רבות התעלמו החוקרים בישראל, ובעיקר הסוציולוגים שביניהם, ממרכזיותה של המשפחה באידאולוגיה הציונית. הם הצביעו על צמיחת מסגרות החינוך המשותף כאלטרנטיבה הציונית המרכזית למשפחה, ומתוך כך כפרו מכול וכול בחשיבותה של המשפחה באידאולוגיה הציונית.¹ אולם, למרות חשיבותן הסמלית הגדולה, המסגרות הקיבוציות של החינוך המשותף היו נגישות לאחוז קטן מאוד מקרב אנשי היישוב העברי בארץ, לא כל שכן מקרב הציבור היהודי בעולם. לפיכך, השאיפה ליצירתו של 'האדם החדש' או 'היהודי החדש' תורגמה לתביעה חד-משמעית מהאם היהודייה ומהמשפחה היהודית להפשיל שרוולים ולהתחיל במלאכת גידולו וטיפוחו של אותו 'אדם חדש'.

* המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר מוסמך שהוכנה בהנחייתם של פרופ' חיים חזן ופרופ' עמירם רביב באוניברסיטת תל-אביב. אני מבקשת להודות להם על הנחייתם המסורה, וכן לפרופ' שפרה שורץ על תמיכתה ועידודה.

1. למשל, לאה שמגר הנדלמן טענה כי האידאולוגיה הציונית תפסה את המשפחה כ'כלי קיבול פסיבי לשינויים החברתיים החדשניים' וכ'מכשול אפשרי בדרך להגשמת אחת ממטרותיה המרכזיות של הציונות – יצירת 'אדם יהודי חדש'. המשפחה נחשבה לכן לבלתי רלוונטית לתהליך בניית החברה החדשה [...]. ראו: לאה שמגר הנדלמן, 'סוציולוגיה של המשפחה בקהילה אקדמית קטנה: חקר המשפחה בישראל', מגמות, לז, 2-1 (1995), עמ' 136-166. הציטוט מעמ' 141.

הדרישות, כבר באוטופיות הציוניות המוקדמות של המאה ה־19, סבו סביב שני צירים מרכזיים: 'האוגניקה' (שבעברית תורגמה ל'שיפור או השבחת הגזע'), והגברת הילודה. מדובר בצמד רעיונות שהיו פופולריים בהגות החברתית-פוליטית של המאה ה־19 ותחלחלו גם לספרות הציונית. כותבי האוטופיות קראו לאפשר נישואין לאנשים בריאים בלבד, לתכנן את הנישואין והילודה ולקבוע מתכונות לחיי מין מבוקרים. אפילו באוטופיות המהפכניות, שדגלו במתן חופש מיני ובפיתוח דפוסים של ביגמיה ופוליגמיה, הועברו הרבייה והינוך הילדים לשליטת המדינה.²

רעיונותיהם של כותבי האוטופיות שבו ועלו גם בכתבים המדיניים והאידיאולוגיים הציוניים. אניטה שפירא מתארת את היהודי החדש על-פי התפיסה הציונית: 'הוא היה אמור להיות חילוני, מודרני, אוהב עמו ומולדתו, קרוב לטבע, איש תרבות ואיש כבוד, ישר כפיים ואמין לבב'.³ אבל מרשימת התכונות האלה נעדר כליל רכיב נוסף ורב-חשיבות בתפיסת היהודי החדש, והוא הרכיב הגופני. רכיב זה בא לידי ביטוי בעוצמה בכתבים ציוניים רבים – החל בכתביו של הרצל, שחזה בהתרגשות את קימתם לתחייה של המכבים,⁴ וכלה במאמריו של מאכס נורדאו, שדן בהתנוונות וקרא ליצירתה של 'יהדות של שרירים'.⁵ ברות זו הביע ד"ר ארתור רופין דאגה רבה מהירידה התלולה בילודה בקרב היהודים והתלונן על האיכות הגופנית הירודה של העם היהודי:

התנוונותו של עם פירושה רבוי סטיות גופניות או נפשיות, המחלישות את האישים ואת העם במלחמת קיומו [...] נראות ביהודים סטיות גופניות או נפשיות בודדות שאינן נוחות לאישים במלחמת קיומם ושאפשר לציין כסימני התנוונות. אמנם סטיות אלה לרעה משתוות על ידי סטיות לטובה בבחינה אחרת, למשל כח שרירים מועט או עצבנות יתרה מתמלאים על ידי כשרון הגיוני או אמנותי גבוה. אבל הסטיות לרעה הן בכל אופן לא לרצון, ואילו אפשר היה למחות אותן היה הדבר מביא תועלת רבה לבריאות העם ולמלחמת קיומו.⁶

2. רחל אלבוים-דרור, המחר של האתמול, א, האוטופיה הציונית, ירושלים 1993, עמ' 188. לדיון במושג אוגניקה ראו: מינה גראור ודן גראור, אוגניקה: השבחת האיכות התורשתית של האדם, תל-אביב 1992.
3. אניטה שפירא, 'המיתוס של היהודי החדש', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 171. שפירא מציגה טיפולוגיה של טיפוסים היהודי החדש באידאולוגיה הציונית, והציטוט שלעיל נוגע למשותף שבין הדגמים השונים.
4. תיאודור הרצל, 'מדינת היהודים' (1896), בתוך: ר' בנימין, אשר ברש ואחרים, מבחר כתבי הרצל בשנים עשר כרכים, ה, תל-אביב 1934, עמ' 96.
5. מאכס נורדאו, 'יהדות השרירים' (1902), בתוך: בן ציון נתניהו (עורך), מאכס נורדאו אל עמו: כתבים מדיניים, א, תל-אביב 1936, עמ' 171-178. המאמר מתחיל כך: 'לפני שנתיים אמרתי בהתיעצות הועדה של הקונגרס הבוליאני: "אנו חיבים לחשוב על כך שעלינו ליצור שוב יהדות של שרירים"' (שם, עמ' 171).
6. ארתור רופין, הסוציאולוגיה של היהודים (על-פי הרצאות באוניברסיטה העברית בירושלים), ב, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 69. ההדגשה במקור.

על-פי רופין, הסיבות להתנוונות הגופנית הן תרבותיות, משמע מנהגים יהודיים כמו ההעדפה להינשא לתלמידי חכמים בלא להתחשב במצבם הבריאותי ומנהג 'הכנסת כלה', שבזכותו התאפשרו נישואים ורבייה בקרב נכים, מפגרים וחולי רוח. בספרו ניסח רופין 'דרישות אבגיניות', כלשונו, כדי להילחם בהתנוונות, ודרש בפירוש לאסור את הרבייה על 'אישים בעלי סימני התנוונות':

הדברים לא הגיעו לידי 'חיטוי עצמי של הגזע' כמו שהיה הדבר בעמים אחרים על ידי דחית בעלי המום או הרחקתם מחיי נשואין [...] באירופה הולכות ורווחות דרישות אבגיניות בבחירת בני הזוג. על ידי כך עתידים גם היהודים בעלי סימני התנוונות לפרוש מהעמדת ולדות והגזע ילך הלוך וטהור.⁷

את שתי המטרות בדרך ל'הקמת המכבים לתחייה' על-פי חזונו של הרצל – 'שיפור הגזע' במובן של חיזוק גופני של כל פרט ופרט (כלומר שיפור איכותי) והגדלת הריבוי הטבעי (כלומר שיפור כמותי) – אפשר לסכם במטבע לשון העובר כחוט השני בספרות האידאולוגית הציונית ובספרות הרפואית הפופולרית העברית מסוף המאה ה-19 והלאה: 'נפש בריאה בגוף בריא'. ביטוי זה משקף את שני הרבדים של היהודי החדש: הרובד הרוחני והרובד הגופני. את המטלה הרוחנית של קימום היהודי החדש הטילו ההוגים הציונים השונים על המחנכים ועל המורים, כלומר על הספירה הציבורית, ואילו מטלת הקימום הגופני של היהודי החדש נותרה בעיקרה בתחום אחריותה של הספירה הביתית והמשפחתית. לעזרת המשפחה נרתמו רופאים ופסיכולוגים, שלצד מחויבותם המקצועית לרעיונות הרפואה הציבורית שהחלו להתפתח בסוף המאה ה-19 ולצד מודעותם לרעיונות האאוגניים היו גם מחויבים אידאולוגית לתנועה הציונית ונכונים להשתתף בפועל ביצירתו של האדם החדש הציוני. חוכמת הרפואה גויסה לטובת המפעל הציוני, בהשתמשה לשם כך הן בהדרכה אישית (בקליניקות, בהרצאות פומביות וכו') והן ב'תקשורת המייצעת': ספרי הדרכה להורים ומאמרי הדרכה בעיתונות.

ד"ר יוסף מאיר, שהיה מבכירי הרופאים בארץ והחל בשנות השלושים שימש המנהל הרפואי של קופת החולים של ההסתדרות הכללית, הנחה את האימהות ברוח זו:

על האשה לחנך את עצמה על מנת שתדע – בהיותה לאם – כיצד לחנך את ילדיה, לגדל דור בריא בגוף ובנפש [...] האשה העובדת החלה לתן את דעתה על שמירת הבריאות, להתעניין בהיגינה אבל קודם כל – בבריאות הילד. מה לעשות כדי שהילד יגדל, יבריא ויחזק? זו היא השאלה הראשונה. החרדה לילד השכיחה את שאלת בריאותה של האם. בינתיים גדל הילד והיה לנער חסן ואלו האשה-האם מתוננת ומזקינה בלא עת. [...] ירבו הצעדים לקראת הבראת האשה ועמה – המשפחה העברית כלה!⁸

7. שם, עמ' 76-77.

8. יוסף מאיר, 'הקדמה למהדורה הראשונה של הספר', בתוך: מרים אהרונובה, ההיגינה של חיי האשה לתקופותיה, תל-אביב 1957, עמ' 3-4.

קריאתו של ד"ר מאיר לאישה לשמור על בריאותה כדי שתוכל להבטיח גם את בריאותו של הדור הבא מחדדת את הנקודה המרכזית: השגת המטרה של 'נפש בריאה בגוף בריא' מוטלת על האימהות, על הספרה הביתית. הפנייה הישירה אל ההורים הופכת אותם למוציאים אל הפועל של התוכנית הציונית ליצירת היהודי החדש.

האימהות היתה התפקיד המרכזי שייחדה הציונות לנשים. כפי שמציינת רחל אלבוים-דרור, 'לצדו של הגבר העברי החדש, שבשמו דיברה המהפכה הציונית, אין למצוא עבריה חדשה. [...] תקוות כל המתברים למצוא בתוך החברה החלוצית החדשה את האישה הישנה'.⁹ זאב ז'בוטינסקי, שצפה בחרדה בהתנוונותו הגופנית של העם היהודי, קרא לנשים לתקן את המצב ולהבין שמקומן בספרה הביתית, 'ותתמסרנה ליצירת הפלא התלוי בהן ורק בהן'.¹⁰ גם אהרון דוד גורדון הציג עמדות דומות מאוד, לפחות בכל הנוגע לתפקידה של האישה בקימום הדור הבא.¹¹

המתח בין שאיפות הנשים לשוויון ולשחרור מכבלי התפקיד האימהי ובין התפקיד הלאומי שייעדה להן האידיאולוגיה הציונית יצר את המצב שדבורה ברנשטיין מכנה 'בין האישה האדם ובין אשת-הבית' – מצב שבו למרות חוסר שביעות רצונן המוצהר ומאמציהן הניכרים לתפקד בדמות האישה העבריייה החדשה¹² הוסיפו מרבית הנשים בתקופת היישוב למלא את התפקיד האימהי¹³ כשהן נעזרות במסגרות רפואיות מוסדיות ופרטיות.¹⁴

9. רחל אלבוים-דרור, 'האישה הציונית האידיאלית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי? ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית, ירושלים ותל-אביב 2001, עמ' 95-115. הציטוט מעמ' 114.
10. איויק רמבה מצטט ממאמרו של ז'בוטינסקי 'בין חוף לחוף': 'מה אירע לטיפוס העברי? היות ולא טיפלנו בו מדור לדור נתקלקל ונרקב, ונהפך לקריקטורה, גו כפוף, סנטר משולש, השפה התחתית על הסנטר. דרושה מרידה בהתממזרות הגופנית [...] אתן את הגזע מחדש תבננה'. ראו: איויק רמבה, 'משי ופלדה', בתוך: יוסף נדבה (עורך), דמות האשה בעיני ז'בוטינסקי, תל-אביב 1963, עמ' 71.
11. 'בוזה יפה כוחה של האישה מכוח האיש, שהיא ההרה והיולדת, הסובלת את כל התיצרותו וגדולו של הנולד. היא אם. בזה, בעצם, חרותה העליונה וזכותה העליונה'. ראו: אהרן דוד גורדון, 'סודות', בתוך: נחמן תרדיון ואליעזר שוחט (עורכים), קיצור כתבי א.ד. גורדון בכרך אחד, תל-אביב 1936, עמ' 3-13. הציטוט מעמ' 10.
12. ראו למשל: מרגלית שילה, הזהות המשתנה של האישה העברית החדשה בארץ ישראל, חוברת 33, ירושלים 1998, עמ' 15-31.
13. דבורה ברנשטיין, 'בין האשה האדם ובין אשת-הבית' – אשה ומשפחה בציבור הפועלים היהודי העירוני בתקופת היישוב, בתוך: אורי רם (עורך), החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, תל-אביב 1993, עמ' 83-103.
14. על התפתחותם של דפוסי ההדרכה הרפואית האישית ביטפת חלב ראו: שפרה שורץ, 'הסתדרויות נשים למען אימהות בארץ-ישראל: פעילותן של "הדסה", "הסתדרות נשים עבריות" ו"ויצו" להקמת תחנות אם וילד בארץ-ישראל בשנים 1918-1948', ביטחון סוציאלי, 51 (1998), עמ' 67-79.

ספרי הדרכה להורים

ספרי הדרכה להורים בנושא גידול ילדים וחינוכם חוברו לפחות מאז המאה ה-16. שולמית שחר¹⁵ מתארת כתבים שהוקדשו לרפואת ילדים וכללו הנחיות לטיפול בהם כבר בתקופת ימי הביניים המאוחרים. כתבים אלה הופנו בעיקר לבני השכבות העליונות של החברה, בהתבססם על כתביהם של מיטב רופאי התקופה, שהסתמכו על כתביהם של חכמי הרפואה היוונים, הרומים והמוסלמים.

אליוזבת באדינטר טוענת כי ספרי ההדרכה להורים שיצאו בפריס לקראת סוף המאה ה-18 הם שכונו את המושג 'אהבת-אם'. בעקבות פיליפ אריאס היא טוענת כי רעיון 'אהבת האם', כמו 'הילדות', הוא המצאה תרבותית חדשה יחסית, שלא היתה קיימת לפני המאה ה-18. באדינטר מסיקה את היעדרה של אהבת-אם משיעורי התמותה הגבוהים של התינוקות, שנבעו מהזנתם באמצעות מיניקות.¹⁶ לטענתה, השינוי חל בסביבות שנת 1760, כאשר ספרים ופרסומים רבים החלו להמליץ לאימהות לגדל את ילדיהן בעצמן בבית והורו להן להיניקם, בהסתמך על טיעונים כלכליים, פוליטיים, פילוסופיים ורגשיים. הבולט בין ספרים ופרסומים אלה היה אמיל של ז'אן ז'אק רוסו, שיצא לאור ב-1762.¹⁷ באדינטר טוענת שהכותבים הצליחו במשימתם, ונתונה משקפים ירידה חדה במסירת ילדים למיניקות ואופנה מתרחבת של גידול ילדים בבית.

בספרו אבדן הילדות ניל פוסטמן תולה את צמיחת הילדות כקטגוריה חברתית במהפכת הדפוס ובהפצתם ההמונית של ספרים בכלל ושל ספרי ההדרכה בפרט. הליטרליות, שיצרה הבחנה ברורה בין מבוגר לילד בהגדירה את שדות הדעת המוגבלים לכל קבוצה, יצרה גם עולם דעת חדש (או לכל הפחות מורחב או מועצם, אם נקבל את ביקורתה של שחר, הטוענת כי ספרות זו התקיימה גם בימי הביניים) של ספרי ייעוץ בנושאי חינוך ובריאות של ילדים.¹⁸

בארצות-הברית החלו להתפרסם ספרי ייעוץ ומאמרי ייעוץ להורים – בעיקר בעיתוני הנשים – מראשית המאה ה-19.¹⁹ גל הפרסומים ליווה את הקמת 'התנועה להתפתחות הילד', שהכריזה כי מטרתה להפוך את העולם לטוב יותר באמצעות 'פיתוח' אנשים טובים יותר. לקראת סוף המאה ה-19 קראו מאמרי ההדרכה להכפיף את הטיפול היומיומי בילד

15. שולמית שחר, ילדות בימי הביניים, תל-אביב 1990, עמ' 132.

16. אליוזבת באדינטר, וגם אהבה: תולדותיה של אהבת-האם מן המאה ה-17 ועד המאה ה-20, תל-אביב 1985, עמ' 98-103.

17. אמיל, שנועד להיות ברור פילוסופי של טבע האדם, הפך למניפסט של 'האימהות החדשה' וכלל פרקי הדרכה מפורטים בנושאים כגון מה צריכה האם המיניקה לאכול כדי לא להזיק לילדה, איך ובאיזו תדירות לרחוץ את הילד, וכדומה. ראו: באדינטר, שם, עמ' 135.

18. ניל פוסטמן, אבדן הילדות, תל-אביב 1986, עמ' 26.

19. Kathryn T. Young, 'American Conceptions of Infant Development from 1955 to 1984: What the Experts are Telling Parents', *Child Development*, 61 (1990), pp. 17-28

לחוקים מדויקים המבוססים על המדע.²⁰ המדע היה אמור להחליף את הספונטניות, את הרגשות ואת האינדיבידואליות. כמעט עד אמצע המאה ה-20 הכילו ספרי ההדרכה האמריקניים, ובעקבותיהם גם אלה האירופיים, הנחיות שעודדו את ההורים לשמור על ריחוק מילדיהם, ברוח הביהיוריום. בשנות השלושים, עם עליית הפסיכואנליזה, השתנתה המגמה וספרי ההדרכה החלו לעסוק יותר בהתפתחות הנפשית של התינוק.²¹ 'המסר הפסיכואנליטי תרם רבות להצבת האם כדמות המרכזית במשפחה', כותבת באדינטר.²² צמיחת הספרות והעיתונות של תקופת ההשכלה באירופה לוותה גם בהוצאתם לאור של ספרים ומאמרי הדרכה בעברית, שכוונו להורים יהודים ולאחר מכן להורים ארץ-ישראלים. עם התבססותו של היישוב בארץ-ישראל והגעתן של העליות הראשונות החלו להתפרסם בארץ ספרי הדרכה ומאמרי הדרכה, ובשנות העשרים והשלושים כבר היו זמינים להורים עשרות פרסומים, חלקם חד-פעמיים וחלקם תקופתיים. גם בעיתונות התפרסמו מאמרים ומדורי ייעוץ.²³ שני כוחות עזים – הלאומיות הציונית מחד והפסיכואנליזה מאידך – הובילו לקראת אמצע שנות השלושים לאותה המסקנה: לאם תפקיד מרכזי בגידול ילדיה, וכדי שתוכל למלא תפקיד זה היטב היא נדרשת הן לבשלות ואיוון פסיכולוגיים והן לחוט שדרה אידאולוגי ולאומי.

מרבית המחברים של ספרי ההדרכה העבריים של שנות העשרים והשלושים היו רופאי ילדים או פסיכולוגים, רובם גברים. אף שכתבו לקהל מצומצם בארץ קטנה צברו להם המומחים המקומיים קהל מעריצים ניכר. כאלה היו, לדוגמה, הרופא ד"ר יוסף מאיר והפסיכולוג ישראל רבקאי, שרכשו להם מעמד כדמויות משפיעות ומרכזיות בשנות השלושים והארבעים – בתל-אביב בפרט וביישוב בכלל. מאיר היה המנהל הרפואי של קופת החולים של ההסתדרות ולאחר מכן מנכ"ל משרד הבריאות, ועסק רבות בכתיבת מאמרי עצה ומאמרים פוליטיים ובהוצאה לאור של ספרי הדרכה מטעם קופת חולים. רבקאי התמחה בפסיכולוגיה – הייחודית, לטענתו – של הילד העברי. גם הוא הרבה לכתוב מאמרי עצה ואף שידר עצות להורים ברדיו ירושלים. בשנים 1934-1935 ערכו השניים את האם והילד, שני כרכים עבים שיצאו שנה אחר שנה ובהם קובצו מאות מאמרי הדרכה להורים לצד צילומי ילדים תל-אביבים וקטעי ספרות חינוכיים.

20. Hugh Cunningham, *Children & Childhood in Western Society Since 1500*, London & New York 1995, pp. 175-186

21. כפי שמראים קלרק וינסנט ומרתה ולפשיין, המצוטטים בתוך: Cynthia Lightfoot & Joan Valisiner, 'Paternal Belief Systems Under the Influence: Social Guidance of the Construction of Personal Cultures', in: Irving Sigel, Ann McGillicuddy-Delisi & Jacqueline Goodnow (eds.), *Parental Belief Systems: The Psychological Consequences for Children*, New Jersey 1992, p. 401

22. באדינטר, וגם אהבה, עמ' 218.

23. ראו למשל: מיכאל קרן, "האשה" והחברה האורחית בשנות ה-20', קשר, 28 (2000), עמ' 28-35.

כך אגדל תינוק ציוני

לצורך המחקר שלהלן נותחו כעשרים ספרי ההדרכה בעברית מתקופת היישוב, וכן מאמרי עצה שפורסמו בעיתונות הפועלית ובעיקר בדבר הפועלת.

האם בראי ספרי ההדרכה

ספרי ההדרכה ומאמרי ההדרכה כוונו בעיקר לאימהות העירוניות, המבוססות יחסית והמשכילות יחסית. דימוי האם הרזוח בספרים היה של דמות העומדת לפני משימה קשה ומורכבת מכל הבחינות – גופנית, נפשית ולאומית – ועם זאת מתגמלת בכל המישורים. ד"ר מרים אהרונובה כתבה על האימהות: 'אין תופעה זו רק הכרח טבעי לאשה כי אם גם גלת הכותרת של חייה. [...] אי הרגש שידמה בטהרתו ובתפארתו לרגש האשר הממלא את לב האם למראה בת הצחוק הראשונה על פני ילדה, או לשמע הפטפוט הראשון של בר בטנה? היש קרבן אשר לא תקריב האם על מזבח האשר הזה?'²⁴.

בהשראת הפסיכואנליזה אפשר למצוא בספרי ההדרכה של התקופה תיאורים רבים הנוגעים לחוסר-כשירותה של האם העבריייה: היא תוארה כלוקה בהיסטריה וב'פסיכוזה של ויטמינים'²⁵, כמי שמעניקה לילדה טיפול מופרז ובלתי-הכרחי²⁶ וכמי שעסוקה באופן אובססיבי במשקלו של הילד, בהתפתחותו הגופנית ובטיפול בו. את ספרי ההדרכה להורים ליווה בתקופה זו גם הדיון בסוגיית 'האימהות השלמה' מול 'האימהות הקצוצה', שבמסגרתו עומתו רעיונות של אחריות מלאה של ההורים עם רעיונות רדיקליים ורדיקליים פחות של הטרנספורמציה של המשפחה, לרבות שאלת יציאתה של האם לעבודה. מסקנותיו של דיון זה, לפחות לגבי דידם של עורכי האם והילד, היו שיש עדיפות לאימהות המלאה, אבל בלית ברירה – אידאולוגית, כלכלית ואפילו נפשית – ייתכן בהחלט שדווקא אימהות קצוצה עדיפה. הדעה היתה שהאימהות הקצוצה, בעיקר במשמעותה הקיבוצית, עשויה להיות בריאה יותר לילד, שכן היא משחררת אותו מההשפעות ההרסניות של בעיותיה הנפשיות של האם.²⁷

אאווגניקה ודמוגרפיה בראי ספרי ההדרכה להורים

עד עליית הנאציזם רווחו רעיונות אאווגניים בקרב רופאי היישוב העברי. הם נחשפו לרעיונות אלה במהלך הכשרתם באוניברסיטאות של אירופה בסוף המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20,

24. אהרונובה, ההיגיינה של חיי האשה לתקופתה, עמ' 109.

25. 'כספרי', ההכרח וההפרזה בטיפול בתינוק' (1934), האם והילד (עורכים: יוסף מאיר וישראל רבאיי), א (תרצ"ד), עמ' 87-88.

26. יוסף מאיר, 'הטיפול המופרז בתינוק' (1933), הרפואה והציבור: לקט מאמרים, תל-אביב 1955, עמ' 34-35.

27. על כך ראו: שחלב סטולר-ליס, 'כך אגדל תינוק ציוני', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1998, עמ' 43-48.

וביטאו אותם גם בספרי ההדרכה של התקופה. כך, למשל, נכתב כי בני זוג חייבים להתייעץ לפני נישואיהם 'אם ראויים ורשאים הם להוליד בנים'.²⁸ 'ההיגינה רואה את הנישואין כאמצעי ליצירת דור חדש ובריא, לכן היא מתירה אותם רק לבריאים ולמבוגרים במובן המיני, הגופני והרוחני', כתבה ד"ר אהרונובה,²⁹ ובהתאם לגישה זו הציג ד"ר מאיר להורים רשימת כללי 'עשה' ו'לא תעשה' מוגדרים:

יש לברר את היחוס' הבריאותי של שתי המשפחות לפני הנישואין; על הורים בעלי ליקויים מורשים יש לאסור את הילודה ואף לכפות הפלה; מהורים חולים במחלות מדבקות יש לקחת את הילדים; על כלל ההורים להמנע מתשמיש מיטה בעת שכרות ורצוי מאד לבחור בן זוג מעדה אחרת, שכן 'נישואי תערובת' אלה מביאים ברכה לדור הבא.³⁰

הודגשו גם האיסורים על נישואי בוסר ועל נישואי קרובים, שכן 'תוצאתו של חתון כזה היא – החלשת הגזע ורבויו בעלי-המום בגוף ובנפש'.³¹ המומחים הרבו לתאר להורים את התאוריה האאוגנית מבית-מדרשם של גלטון ופורל וליחס לה מניעים חברתיים נאצלים:

הסדרת הלידה פירושה מניעה בעד התהוותם של חיים חסרי תועלת. בגדר הסדרת הלידה נכנסות שאלות כגון האוגניקה (שיפור הגזע) [...] למען החסכון האנושי, למען זכות ההגדרה העצמית של האשה, הזכות על גופה, למען הילדים המקופחים והרעבים נדרשת הסדרת הלידות. גלטון, וכן פורל, איש המדע הגדול וידיד האנשים, הביעו את דעתם שיש למנוע מרביה את האנשים הנחותים ולעומת זה לאפשר למעולים את הרביה בשפע [...].³²

וד"ר מאיר כתב: 'בשבילנו יש ל"אוגניקה" בכלל, ולשמירה מהעברת מחלות תורשתיות בפרט, ערך עוד יותר גדול מליתר העמים'.³³ חסידי האאוגניקה היו מודעים היטב לכך שלא המשפחות הגדולות הן המשרתות בהכרח את רעיונותיהם אלא רק המשפחות ה'איכותיות'.³⁴ מגמה זו של צידוד באיכות התגלתה במלוא עוזה בתקופת העלייה הגדולה של שנות החמישים, וד"ר מאיר יצא אז למתקפה נגד פרס הילודה שעליו הכריז בן-גוריון. במאמר חריף ושמו 'הגברת הילודה או ריבוי הילדים'

28. שטיבל, 'השפעת התורשה והגורמים החיצוניים על המחלות', האם והילד, ב (תרצ"ה), עמ' 2-3.
 29. אהרונובה, ההיגינה של חיי האשה לתקופתיה, עמ' 45.
 30. יוסף מאיר, 'מי רשאי להוליד בנים – הערות לשיפור הגזע – אויגוניקה' (1934), האם והילד, א (תרצ"ד), עמ' 3-4.
 31. אהרונובה, ההיגינה של חיי האשה לתקופתיה, עמ' 48.
 32. ס' פירשט, 'מתולדות התנועה להסדרת הלידות', האם והילד, ב (תרצ"ה), עמ' 43-46. הציטוט מעמ' 46-45.
 33. מאיר (לעיל הערה 30), עמ' 3 הערה 33.
 34. פירשט (לעיל הערה 32), עמ' 44.

כתב מאיר: 'אין לנו עניין בילד העשירי - ואפילו לא בשביעי - במשפחות העניות יוצאות המזרחה. אנו מעונינים בילד החמישי, הרביעי והשלישי בכל בית בישראל. במציאות כיום יש להתפלל תכופות לילד שני במשפחה הנמנית עם ה"אינטליגנציה"'.³⁵ אף שרק מומחים מעטים המליצו בפירוש על מספר הילדים הרצוי,³⁶ בכל זאת השתקפה עמדתם של הכותבים ממבנה הספרים³⁷ ומן העובדה שמומחים רבים דחקו בהורים שלא להסתפק בילד אחד, מסיבות פסיכולוגיות.³⁸

'נפש בריאה בגוף בריא' בראי ספרי ההדרכה

[...] מצליח המחבר להחדיר הרגשה של בטחון באם שחשיבותה מרובה בגידול דור בריא בגוף ובנפש.³⁹

רעיון הנפש הבריאה בגוף הבריא אינו רעיון ציוני במקורו. הקשר בין גוף לנפש מופיע בפילוסופיה היוונית, והדיון המתמיד בו גבר בתקופת הרנסנס ובתקופת ההשכלה. כותבי ההשכלה והמאה ה-19 העלו על נס את הקשר בין בריאות הגוף לבריאות הנפש והרבו לעודד פעילות גופנית.⁴⁰

הקשר בין גוף לנפש הורחב גם לתחום גידול הילדים. עם עליית 'האימהות החדשה' במאה ה-18 בצרפת, ובעקבות המלצותיהם של כותבי ההשכלה ובראשם רוסו, רבו בספרי ההדרכה בני התקופה ההצעות שעניינן ביצור בריאות הגוף, מלחמה במחלות, הקפדה על תזונה ראויה וכדומה. רוסו תיאר בהרחבה כיצד צומחת אישיותו של אמיל בתוך גוף בריא, נקי ומחושל.⁴¹ ד"ר פרבר, רופא ילדים, כתב להורים: 'התינוק זקוק למנוחה, לאוירה שקטה

35. יוסף מאיר, 'הגברת הילודה או רבוי הילדים', איתנים, ה, 3-4 (1952), עמ' 76. ההדגשה במקור.
36. למשל ד"ר אהרונובה: 'רצוי שבכל משפחה יהיו [...] לא פחות משלושה ילדים: שניים כמספר ההורים והשאר לביצור המשפחה והגזע' (אהרונובה, ההיגיונה של חיי האשה לתקופותיה, עמ' 109).
37. ספרי ההדרכה נכתבים לרוב במתכונת אבולוציונית, בהציגם את תהליך ההתפתחות מלידת התינוק ועד לגיל הגן. שיבוץ הפרק על 'הסתגלות לאח הקטן' בסמיכות לדיון בתינוק בן השנתיים מעביר מסר ברור של ריבוי ילדים (לפחות שניים) במשפחה.
38. למשל בלה זלנפרויד, 'הילד היחיד', דבר הפועלת, 2 (1939), עמ' 60-61; ישראל רבקאי, 'פדיארכט', האם והילד, ב (תרצ"ה), עמ' 119-124.
39. פ' צ'לנוב-קרניגר, 'הקדמה למהדורה הראשונה בעברית', בתוך: בנג'מין ספוק, הטיפול בתינוק ובילד, תל-אביב 1955, עמ' 3.
40. מבין הכותבים הציונים בלט, כאמור, מאכס נורדאו, שכתב: 'בשום גזע ועם אין ההתעמלות ממלאת תפקיד חינוכי חשוב כל כך, כמו שהיא צריכה למלא בתכנון היהודים. היא צריכה לזקוף את קומתנו מבחינת הגוף והאפי. היא צריכה לעורר בנו הכרה עצמית'. ראו: נורדאו, 'יהדות השרירים' (לעיל הערה 5), עמ' 172.
41. באדינטר, וגם אהבה, עמ' 150.

ולחברה שינה [...] בעיקר תהא תשומת לבנו נתונה לבריאות הגוף שהוא יסוד היסודות. ההתפתחות הרוחנית תבוא מאליה בלא טרחה מצדנו.⁴²

פרבר, כמו מומחים אחרים בני זמנו, לא הפריד בין הטיפול הפיזי בתינוק לבין שאלת חינוכו או הטיפול הנפשי בו. כל טעות בטיפול הפיזי, גרס, נושאת תג מחיר פסיכולוגי. הנקה על-פי דרישה, הרמת תינוק צורח על הידיים, מתן שתייה בלילה, נדנוד העריסה ואפילו 'החלפה תכופה של החתולים הרטבים' הוצגו כבעלי תרומה פסיכולוגית שלילית. בעיקר הודגשו ההנקה כפרקטיקה של חינוך המאפשרת לתינוק 'להסתגל לסדר' והשליטה בצרכים כמחנכת להתאפקות.⁴³

הפסיכולוג ד"ר ישראל רבקאי הגדיר פתולוגיה ייחודית למשפחה ביישוב העברי – 'פדיארקט', או דיקטטורה של הילד. לטענתו, הפדיארקט נוצר כתופעת לוואי של 'פרויקט הגאולה' הציוני, משמע יצירתו של האדם החדש. רבקאי טען כי המאמץ שמשקיעים ההורים בגידולו של היהודי החדש הוא כה רב, עד כי הוא מביא 'להחלפת החנוך בפנוק'. המאמץ המרוכז לתת לילד את הטוב ביותר – בין שמדובר במזונות יקרים, בכגדים נאים או בהקפדה על מנוחתו – עלול להביא, מזהיר רבקאי, הן לנזק נפשי לילד והן לנזק לאומי. לטענתו, הילד המפונק יתקשה 'להסתגל לחיי עובדים'.⁴⁴ רעיון הנפש הבריאה בגוף הבריא מופיע באופן הברור ביותר בפרקי העצות הנוגעים לשלוש פרקטיקות מרכזיות: הזנת התינוק, החינוך לניקיון והשימוש בענישה פיזית.

א. הזנת התינוק

תזונת התינוקות היא נושא מרכזי בספרי ההדרכה שנבדקו. כמעט בכל ספר מוקדשים עשרות עמודים לדיון מפורט בשאלות כמו מה צריך התינוק או הילד לאכול, איך ומדוע. בכל הנוגע לבריאות הגוף נתפסה תזונה 'נכונה' כעניין בסיסי ויסודי. ארוחות מזינות בשעות קבועות ובעקבותיהן פעולת מעיים יומיומית בשעה קבועה – אלה היו היעדים המרכזיים שהעמידו הרופאים בשנות השלושים והארבעים, ובבתי-החולים הוקמו מחלקות מיוחדות 'לילדים חסרי תאבון'.⁴⁵ ספרי ההדרכה ועיתוני התקופה מלאו בתיאורים 'מדהימים' של בזבזנות ההורים במה שנוגע לתזונת ילדיהם: סופר על אימהות שלא הסתפקו בבשר בקר, שהיה אז זול בהרבה, וקנו דווקא עוף יקר, או התעקשו להאכיל את ילדיהן בשמנת במקום בחמאה; על אימהות שהכינו מיץ משישה סוגי פירות, או מרק משנים-עשר מיני ירקות.⁴⁶ הילדים שפונקו במאכלים היקרים כונו 'ילדי שמנת'. ספרי ההדרכה קשרו, כאמור, בין ההאכלה המופרזת לבין פינוק היתר של הבן היחיד ובינם לבין תופעות פסיכולוגיות.⁴⁷

42. ב' פרבר, 'על חינוך התינוק א-ב' (1934), האם והילד, ב (תרצ"ה), עמ' 140.

43. שם, עמ' 137-140.

44. רבקאי (לעיל הערה 38), עמ' 124.

45. מול, 'התינוק חסר התאבון' (1934), האם והילד, א (תרצ"ד), עמ' 93-94.

46. כספרי (לעיל הערה 25), עמ' 88.

47. מול (לעיל הערה 45), עמ' 93.

ואולם, בה־בעת הם ליבו את העיסוק המתמיד בתזונה בהציגם תפריטים מפורטים ונוסחאות מורכבות, שהופיעו בספרי ההדרכה בשנות השלושים, הארבעים והחמישים.⁴⁸ החזית המרכזית של המאבק התזונתי והפסיכולוגי היתה נושא ההנקה. הטיעון המרכזי ששימש את המומחים לעידוד ההנקה היה טבעיותה: '[...] זהו האוכל המזומן לפניו מידי הטבע וראוי לו לפי צרכי מחיתו וגדולו [...] כל חיה מוכשרת להיניק בנה מחלבה, ואלפי רבבות נשים ניתנו להן דדיים ואינן יכולות להיניק בהן [...] חלב הפרה מיוחד לעגל [...]'.⁴⁹ לאימהות הומלץ בשנות השלושים והארבעים להיניק את ילדיהן 'הנקה שלמה', שש פעמים ביום ברווחים קצובים של ארבע שעות, וזאת במשך 5-6 חודשים.⁵⁰ אסור היה להן להיניק תינוק שהתעורר ובכה, מחשש לפגיעה בהתפתחותו הנפשית התקינה - כלומר מחשש לפינוק. ההנקה השלמה, על־פי ספרי ההדרכה, הבטיחה פרות מופלאים הן בתחום הבריאותי והן בתחום הפסיכולוגי, אך גם ובעיקר בתחום הלאומי. נכתב כי היא מפחיתה את שיעורי תמותת התינוקות וכי בכך היא תורמת לדרישה הלאומית הדמוגרפית בהבטיחה את 'הגוף הבריאי'. ההנקה המלאה, כך נטען, מוודאת את היווצרות הקשר בין האם לתינוקה וההקפדה על לוח הזמנים מבטיחה אותו מפני סכנת הפינוק, ובכך תורמת ההנקה להתפתחותה של הנפש הבריאה. לפי אותה תפיסה, סכנותיה של ההנקה נבעו מחריגות מהמתכונת 'המדעית' המומלצת. כך, למשל, עצם פעולת המציצה נתפסה כפעולה ממכרת ולכן מסוכנת מבחינה פסיכולוגית.⁵¹

כמה מן הכותבים ציינו גם נימוקים לאומיים מפורשים בזכות ההנקה: ד"ר מרגלית קרא לאמהות לסבול ולהמשיך להיניק כי שכרן, ובמשתמע גם שכר האומה כולה, יהיה ילד חזק ובריא.⁵² מרגלית אף קרא להקים 'בנק לאומי לחלב אם' כדי להגדיל את מספר התינוקות שיקבלו את חלב האם החיוני לבריאותם. הקישור האסוציאטיבי בין חלב לדם אינו מקרי. פרויקט גידול הילד הציוני, מזכיר כאן מרגלית, אינו פרויקט אישי או משפחתי אלא פרויקט לאומי. על הנשים להיניק את ילדיהן בכל מחיר כדי להקים דור חזק ובריא, הן פיזית והן נפשית.⁵³ עם כל זאת, המומחים היו מודעים לשיעורי ההנקה הנמוכים בארץ. לכן,

48. במהדורה הראשונה של ספרו של ספוק, למשל, היו 11 נוסחאות שונות לחלב תינוקות. ראו: ספוק, הטיפול בתינוק ובילד, עמ' 55-65.
49. רובר צימרמן, חינוך של גאולה (תרגם מאשכנזית ה' רדיגר), ברלין 1930, עמ' נו-נו.
50. ב' פרבר, 'גמילת התינוק' (1934), האם והילד, א (תרצ"ד), עמ' 63-64.
51. ראו, למשל, ספרו של ד"ר משה וולף, פסיכואנליטיקאי, נפש הילד: שיחות על פסיכולוגיה וחינוך בשני כרכים, א, מרחביה 1946, עמ' 72.
52. דוד מרגלית, התינוק: מדריך רפואי, תל־אביב 1957, עמ' 41.
53. דוגמה לקשר החלב והדם: 'אם הבנים' השכולה רבקה גובר, ששני בניה נפלו במלחמת '48, כתבה על פרשת הנקתו של בנה אפרים מחלבן של שכנותיה; האם חלתה ולא יכלה להיניק, והאב נדד עם התינוק בכל מזג אוויר, משש בבוקר ועד חצות, בין בתי המושבה המרוחקים כדי להשיג בעבורו 'הנקה שלמה'. הסיפור שב והודפס בשנות החמישים בקבצים ובעיתונים רבים. ראו: רבקה גובר, 'חלב אם', דבר הפועלת, 6 (1950), עמ' 156-157.

בסמיכות לפרקים על ההנקה מדובר בדרך-כלל גם על 'תזונה מלאכותית'. אחד הכותבים ציין למשל שאם כבר חלב פרה, אז רק 'בחלב משקי העובדים, בחלב תנובה'.⁵⁴ את ספרי ההדרכה של התקופה הנחתה אפוא התפיסה כי תזונה נכונה היא מפתח חשוב לגידולו של דור בריא בגופו.

ב. נקיון הגוף

על-פי ספרי ההדרכה של שנות השלושים והארבעים מתאפיין הגוף הבריא גם בהקפדה על הניקיון. לא פחות מתזונה נכונה נתפס נקיון הגוף כמפתח לבריאות פיזית ונפשית: 'תנאי ראשון והכרחי לכל חיי חברה תרבותיים הוא נקיון הגוף של כל אחד מאישי החברה. תפקידו הראשון של החינוך לחיים חברתיים-תרבותיים הוא איפוא להרגיל את התינוק במצוות נקיות [...]'.⁵⁵

בתביעה ההדומשמצית לניקיון לא הבחינו המומחים הבחנה ברורה בין ניקיון אישי לנקיון הבית או לגמילה מוקדמת מחיתולים. כל רמז לזוהמה נחשב מסוכן לבריאותו הפיזית ולכן גם הנפשית של הילד. האמהות העבריות התהדרו, על-פי הנחיות ספרי ההדרכה, בתינוקות נקיים – שנרחצו בכל יום באמבטיה, הולבשו בבגדים צהורים וחותרו בחיתולים מורתחים שהוחלפו בהקפדה – ובילדים שחונכו לשליטה בצורכיהם ושימוש בסיר.⁵⁶ חלק הארי של הדיון בנושאי ניקיון והיגיינה הוקדש לשאלת השליטה בצרכים. המגמה בשנות השלושים והארבעים היתה להקדים במידת האפשר את גיל החינוך לניקיון. תינוקות בני שישה ושבעה חודשים נחשבו מועמדים מתאימים לשימוש בסיר, מרגע שלמדו לשבת באופן יציב (להבדיל מלהתיישב בעצמם), והציפייה היתה לגמילה מלאה עד סוף השנה הראשונה. המטרה היתה לסגל את גופו של הילד ליציאות קבועות בשעות קבועות.⁵⁷ כמו נקיון הגוף, גם השליטה בצרכים מוצגת כתנאי יסודי לחיי חברה תקינים ולבניית 'היהודי החדש'. משטור הגוף באמצעות החינוך נתפס כבעל השפעות עתידיות משמעותיות על אישיותו של הילד, על התפתחותו הנפשית והחברתית ועל יכולתו להשתלב בחברה.⁵⁸ עם

54. ב' פרבר, 'החלב לתינוק ונקיונו', האם והילד, א (תרצ"ד), עמ' 51-52.

55. וולף, נפש הילד, א, עמ' 80.

56. ד"ר מרים אהרונובה, למשל, מונה 'חוקי היגיינה כלליים': שמירת ידי המטפלת נקיות, הקפדה על רחיצה יומיומית של התינוק, החלפת חיתולים תדירה, ניקוי אברי המין של התינוקת במי בור מדי יום, ואיסור מוחלט על שימוש בסבון, במגבת או באמבטיה שבהם משתמשים גם ההורים. לאם מומלץ להיניק כשפניה מכוסות בפיסת גזה כדי לא להדביק את התינוק במחלות. ראו: אהרונובה, ההיגיינה של חיי האשה לתקופותיה, עמ' 28, 167-171.

57. כפי שמתארת אהרונובה: 'חשוב מאד להרגיל את הילדה מקטנותה לא לעצר את הפרשת המעים ושלפוחית השתן [...] אלא לעשות צרכיה בשעות קבועות, לפחות פעם ליום בבקר: ברב המקרים אפשר להרגיל את המעים לפעול בדיקנות, דבר המועיל לבריאות האשה בדרכה הקשה בעתיד' (אהרונובה, ההיגיינה של חיי האשה לתקופותיה, עמ' 31).

58. ללא שם מחבר, 'חינוך היצרים בגיל הרך', בתוך: פרידה כן ומנתם גרסון (עורכים), החנוך המשותף: הגיל הרך, מרחביה 1947, עמ' 53-76.

זאת, יש לציין כי כבר במהדורה הראשונה של ספרו של ספוק הטיפול בתינוק ובילד, שיצאה לאור גם בעברית, מבטל הלה לחלוטין את הנוהג של גמילה מוקדמת בטענה שלפני גיל שנה אין התינוק מסוגל להתחנך לגמילה ואף עלול להיפגע מכך נפשית.⁵⁹ הגוף הנקי והממושטר נתפס אפוא בשנות השלושים והארבעים כנדבך מרכזי בתהליך הפקתם של הגוף הבריא והנפש הבריאה, אף כי לקראת סוף התקופה כבר נחשפו ההורים לרוחות החדשות, שקראו לדחיית גיל הגמילה ולהימנעות ממאבק סביב הנושא.

ג. ענישה פיזית

כותבי שנות השלושים והארבעים היו פסקניים בהתנגדותם לענישה פיזית. הם טענו כי מדובר בשריד מהחינוך האוטוריטטיבי של המאות הקודמות, בגישה לא מודרנית, לא רציונלית ולכן מיותרת לחלוטין.⁶⁰ ספרי ההדרכה והעיתונים מלאו בתיאורים שוברי לב של הורים שהכו את ילדם והתחרטו על כך – בליווי כותרות כמו 'ניצחתני, בני'⁶¹ – ובאזהרות מפני הנזקים הפסיכולוגיים הצפונים בענישה.⁶² הכותבים הרבו לתאר מקרים של הכאת תינוקות וילדים שהיו עדים להם ברחוב, והאשימו כי 'מועטים הם ההורים שאינם מרביצים לילדיהם':⁶³ 'כשאתה מטייל ברחובות עיר גדולה ובמקומות שבהם מתאספות מטפלות ואמהות ומטיילות עם ילדיהן הנך מופתע לראות באיזה קלות (והייתי אומר קלות הדעת!) וחוסר מעצורים הן מטיילות עונשין, אם בקללות ובגידופים, גינויים ואיומים, ואם גם במכות על ימין ועל שמאל, אפילו לילדים הפעוטים ביותר'.⁶⁴

מכתבי המומחים השונים עולה תמונה של שימוש תדיר בעונשי גוף כלפי ילדים, למרות מחאות הפסיכולוגים. שלום סגל, במאמר נרגש, תבע מן ההורים 'אל נא בכוח רבותי!' (1954), וטען בתוקף כי הכאת הילדים עלולה לפגוע במטרת היסוד של החינוך: 'ניגש איפה לעניין מתוך ראיית המטרה המשותפת בחינוך: גידול דור בריא ברוחו ובגופו, דור בנים ומגינים של מולדתנו. למען נגיע למטרה זאת, עלינו לנקוט כלל זה של "לא בכוח". לא נוכל להשיג מבוקשינו בכוח הזרוע, האונס והכפייה [...]'.⁶⁵

59. ספוק, הטיפול בתינוק ובילד, עמ' 186.

60. למשל: 'בכל מקום שנתקלתי בנטיית פליליות או תכונות-אופי פליליות, לא נתקשיתי להוכיח כי היו אלו פרי חינוך, המחמיר יתר על המידה, חינוך ברוטאלי המבוסס על אונס, מכות, עינויים, השפלות. והיטלר שביקש לחנך את הנוער הגרמני לאכזריות פושעת (לפי מושגיו היתה זו "הגבריות העשויה לבלי חת") – לא במקרה ראה בעונש הגופני את האמצעי החינוכי הראשון במעלה' (וולף, נפש הילד, ב, עמ' 121).

61. 'מבטו ספוג אימה ביקש מפלט, ובידיו המורמות ניסה לכסות ולהגן על עצמו, ואולי כדי שלא יראני בקלקלתי' (ד' צמחוני, 'ניצחתני, בני', האם והילד, ב [תרצ"ה], עמ' 135-138).

62. מ' פפנהיים, 'שכר ועונש בחינוך', האם והילד, ב (תרצ"ה), עמ' 143-146.

63. שרה דנין-ינאי, 'בין אמהות לילדיהן', דבר הפועלת, 11 (1946), עמ' 178-179.

64. וולף, נפש הילד, ב, עמ' 111.

65. שלום סגל, 'אל נא בכח רבותי', אורים הורים, 8 (1954), עמ' 240.

הנדבך השלישי של שמירה על נפש בריאה בגוף בריא היה אם כן הנחיית ההורים להימנע מענישה פיזית, שנתפסה כשיטת ענישה העלולה לפגוע הן בבריאותו ושלמותו של הגוף והן בבריאותה של הנפש.

ההיבטים הלאומיים של העצות

בקונטקסט הישראלי – והדבר מתבטא בעיקר בספרים ובעיתונים משנות הארבעים והחמישים – ההשתלבות החברתית הרצויה של הילד היתה כרוכה בהשתתפות בבניין האומה ובהגנה עליה. רבים מהכותבים הדגישו את הקשר החד-משמעי בין הילד והמשפחה לבין העם. בהקדמה לאחד מספרי ההדרכה נכתב:

אנו היהודים בארץ-ישראל תעודה ותפקיד מיוחד לנו [...] לבנות את הארץ ולהקים בה עם בריא וחזק. האם והילד הם היסוד לבנין מוצק זה. האם מקדישה את אהבתה ומסירותה, את זמנה וכוחה לילד כדי שיגדל ויפרח ויהיה חבר מועיל בצירבור ובן נאמן לעם ולארץ [...] האם דומה לקרקע המצמיחה מזרעים בטע ומנחילה לו את תכונותיה שלה עצמה [...].⁶⁶

עם הקמת המדינה ותוך כדי מלחמת 48' ולאחריה הלך והתברר היקפו של האובדן האנושי בקרב דור הבנים שגדל על-פי מרשמי המומחים משנות השלושים והארבעים. סיפורי גבורתם, מותם ההרואי והיציירות הספרותיות שהאדירו את דמותם (וראש וראשון להן 'מגש הכסף' של נתן אלתרמן) עוררו, לצד תחושות האובדן הקשות, גם גאווה עזה בקרב הכותבים. מסירות הבנים שימשה הן הוכחה לנכונות הדרך והן אמצעי סוציאליזציה רב עוצמה. בהקדמה לאחד מספרי ההדרכה כתב ד"ר יוסף מאיר: 'מלחמת השחרור הוכיחה את חשיבותו הרבה של דור צעיר, בריא בגופו ובנפשו. בריאות הנוער תלויה בבריאות המשפחה, בריאות המשפחה תלויה בבריאות האם. עם הקמת המדינה העצמאית נודע משנה חשיבות לבריאות המשפחה'.⁶⁷ עם זאת, לצד הקולות הרפואיים הופיעו גם קולות אחרים, קולותיהם של אנשי רוח ומחנכים שתהו בקול רם: האם אל הנער הזה התפללנו? המחנך שמואל גולן, למשל, מתאר תפיסות רווחות בקשר לנוער הארץ-ישראלי: 'בריא בגופו ופשוטני במבנהו הנפשי, שטחי ויהיר, חצוף ושחצן, אינו יודע דרך ארץ לגבי מבוגרים, תכליתי ויבש, אינו יודע התלהבות ושאר רוח, מחוסר תרבות ונימוסים', ואת יתרונותיו הנתפסים: 'קשור קשר עמוק לטבע, לעבודה ולאדמה, מסור למולדתו, נכון למסירות ולהקרבה עצמית למען היקר לו [...].'⁶⁸

66. ל"פ מאיר (1941), 'מבוא', בתוך: ' סמילנסקי (עורך), האם והילד: ספר עזר לאם, למטפלת ולמחנכת, תל-אביב 1961, עמ' 3. ההדגשות שלי.

67. מאיר, לעיל הערה 8.

68. שמואל גולן, 'לדמותו של הנוער שלנו', בתוך: הנ"ל (עורך), פסיכולוגיה של גיל הנעורים, תל-אביב 1953, עמ' 264-300.

כך אגדל תינוק ציוני

גולן מזהיר מפני התהוותו של דור חסון בגופו אך חסר מטען תרבותי והדרכה רעיונית, שבהיעדרם הוא עלול להיתפס 'לאידיאולוגיות פאשיסטיות או פסבדו-פאשיסטיות'.⁶⁹ החל מסוף שנות החמישים הועלתה על נס ההשתלבות החברתית – ולא דווקא ההירטמות לכוחות המגן וההתיישבות – כמטרת החינוך הטוב. השאיפה היתה לפתח בארץ אוכלוסייה של 'אנשים טובים ובריאים, המסוגלים להשתלב יפה בחיי המדינה כולה'.⁷⁰ אבל גם בתקופה זו המשיכו להישמע קולות לאומיים:

הילד הוא נושא התקוות לעתיד טוב ומושלם של האומה, ולכן חוויותיה של האם, לבטיה, תנאי חייה ותנאי גדול ותנוך בניה הם יסוד היסודות של תקומת העם ועתידו [...] במדינת ישראל [...] ערך מיוחד לחמר האנושי המהווה, בונה ויוצר עולמנו [...] לכן מחשיב עם ישראל במיוחד את החינוך והטפול בילדים, מעריץ ומחשיב את הדאגה לאם ולילד.⁷¹

סיכום ומסקנות

התינוק הציוני, או הצבר, לא גדל לו סתם כך, כעשב השדה, בבוסתניה של ארץ-ישראל. דורות ה'צברים' של שנות השלושים והארבעים גדלו תחת עינם הפקוחה של רופאים ופסיכולוגים ובליווי מתמיד של ספרי ייעוץ ומאמרי עצה. מדובר בפרויקט רפואי חברתי ולאומי שבמהלכו הועברו להורים – בדרך-כלל בכתב, אך גם בעל-פה – רעיונות אידאולוגיים ופוליטיים בצמוד להנחיות בנושאי דייסות וחיתולים. הנחיות הרופאים בתקופה זו הושפעו מעמדות אידאולוגיות ולאומיות שהציבו כמטרה מרכזית את שיפור המצב הדמוגרפי של העם היהודי, מחד, ואת יישום עקרונות האאווגניקה מרצון, מאידך. הרופאים הטילו בזאת על ההורים את האחריות ללידת ילדים בריאים בלבד.

המאמר מציג את הטענה ולפיה להוגים הציונים השונים היו תוכניות ברורות בנוגע למשפחה הציונית, שתפסה – לרוב בדמותה הגרעינית – מקום של כבוד באידאולוגיה שלהם. המשפחה נתפסה לא רק ככלי לרבייה (כשלעצמה מטרה ציונית ראשונה במעלה), אלא גם ובעיקר ככלי לשינוי רדיקלי בדמותו של העם. את האידאולוגיה הזאת חלקו הוגים וכותבים מימין ומשמאל, רוויזיוניסטים וסוציאליסטים כאחד. אין בטענה זו כדי להתעלם מן ההבדלים שבין הזרמים הציוניים השונים או להמעט בערכם, אלא רק להבהיר כי למיטב הבנתי, במישור זה של תפיסותיהם בנושא היחס לאישה, למשפחה וליהודי החדש, מרובה הדמיון על השוני.

69. שם, עמ' 269.

70. הרצליה רו', 'האזרח של מחר', דבר הפועלת, 4 (1958), עמ' 93.

71. סמילנסקי (לעיל הערה 66), עמ' 8.

בניגוד להתמקדות המקובלת בהיבטים התרבותיים, הרוחניים והאידיאולוגיים של רעיון היהודי החדש, מאמר זה מציע בחינה של היבטיו הגופניים של הרעיון. כדי ליצור את גופו של היהודי החדש נדרשו ההורים הציונים לפעול על-פי פרקטיקות יומיומיות, מרשמים מדויקים והוראות פסקניות וברורות מטעם הרופאים. בכך קיבל הפרויקט הציוני את הממד הגופני והבריאותי שהשלים את השינוי הרעיוני. הממד הנפשי, תאומו של זה הבריאותי, הושג אף הוא בדרכים דומות. השינוי האידיאולוגי היה נדבך נוסף על גבי בסיס השינוי הפיזי והנפשי.

חשוב לציין שהאידיאולוגיה הציונית לא היתה המרכיב היחיד בספרי ההדרכה של שנות השלושים והארבעים. כותבי העצות לא צמחו בחלל העולם, בדיוק כשם שהאידיאולוגיה הציונית ככלל והאידיאולוגיה המשפחתית בפרט לא צמחו בחלל ריק. הכותבים היו רופאים ופסיכולוגים שקיבלו את השכלתם באירופה ובארצות-הברית והתעדכנו תכופות בהתפתחויות שחלו במקצועם. ההתפתחויות העדכניות האלה בולטות מאוד בספרי ההדרכה: הכותבים מזכירים אותן ונדרשים להן, גם אם אינם מסכימים עם התפיסות שהן מבטאות. כך, למשל, הפסיכולוגים בארץ עקבו בתשומת לב אחר צמיחת הפסיכואנליזה באירופה והשתדלו מאוד להעביר את רוחה לקוראיהם, ואף ניסו לבער את עקבות הביהיוריום האמריקני שהם עצמם הטיפו לו שנים ספורות לפני כן. משה וולף, למשל, בדק בזהירות רבה את משמעויותיה של הפסיכואנליזה מבחינת הפרויקט הציוני הלאומי ודיווח להורים על השפעותיה החיוביות.⁷² בהלתם המתמשכת של המומחים בני התקופה בכל הנוגע לסוגיית הפינוק, או 'הפדיארכט', קשורה, להבנתי, לעירוב שבין אידיאולוגיה לעצות במשנתם של מחברי הספרים. ילד מפונק הוא ההפך הגמור מהתוצר הרצוי של ספרי ההדרכה – ילד בריא בגוף ובנפש. ילד מפונק הוא ילד שלא גדל על-פי הספר, ילד שהוריו חטאו באחד או יותר מכללי העשה והלא-תעשה הרפואיים ועל כן הוא עלול להתנגד להשתלבות בתפקיד הלאומי המיועד לו או לפחות להתקשות בה. התנגדותו או חוסר השתלבותו עלולות לערער את תקפותו של המפעל הציוני כולו: שהרי כוחו של המפעל הציוני היה בוולונטריות שלו וביכולתו לתקשר עם האידיאולוגיה של ההורים; ללא בסיס אידיאולוגי משותף לא היה בכוחם של הרופאים לכפות את עמדותיהם.

לפיכך, עניינה של עבודה זו היה להתמקד בהיבט אחד של גידול הילדים ביישוב היהודי-הציוני, והוא ניתוח המסרים שהעבירו הרופאים-כותבים לקבוצת הורים שכללה הורים ציונים-עירוניים אך גם חברי קיבוצים בעלי השכלה ומודעות פוליטית גבוהה. העברת המסרים לקבוצות חברתיות אחרות, כמו עולים חדשים, למשל, חייבה כבר פרקטיקות כוחניות ולא התבססה על שכנוע אידיאולוגי בלבד.⁷³ מכאן ברור לחלוטין שנושאים אחרים ומשמעותיים, ובהם מגוון אופני החיים ודרכי גידול הילדים בתקופת היישוב, וכן גם דרכי חייהן של

72. וולף, נפש הילד, ב, עמ' 146.

73. על כך מאמרי: שחלב סטולר-ליס, 'נלחמות בבערות ובהרגלים הנחשלים – עמדות של רופאים ואחיות כלפי עולים בעלייה הגדולה של שנות החמישים' (טרם פורסם).

קהילות אחרות כמו תימנים, חרדים וערבים, לא נכללו בתחומי הדיון הנוכחי והם ראויים וזקוקים למחקר נוסף.

עבודה זו משרטטת את טיב ההנחיות הרפואיות שניתנו להורים, ובעיקר לאמהות, לשם ביצוע משימתם הלאומית – גידול ילדיהם. האמהות נקראו לא רק להניק אלא אף ליצור בנק-חלב לטובת חברותיהן שאינן מיניקות. הן נקראו להאכיל את ילדיהן מכל טוב – אבל בזול; לחנך את ילדיהן לניקיון במהירות האפשרית, כי מדובר גם במשימה חינוכית; וכשהגיע הדיון לחינוך עצמו, הרי לצד החשש מפינוק הומלץ לנקוט זהירות בעניין הענישה. מעניין לציין כי בשנות המדינה, ובמיוחד משנות השישים והלאה – תקופה שבה אימצו ספרי ההדרכה גישות חדשות, שהציבו את התפתחותו הרגשית של הילד במרכז – חזרה הענישה הפיזית לתמונה, הן בדמות הצעות לענישה פיזית מתונה והן בהעלאתה על פני השטח של האלימות הסמויה.⁷⁴

המאמר הנוכחי מעלה שאלות רבות הדורשות מחקר נוסף: כיצד קיבלו הקוראים את מטר העצות? אילו מהן אימצו ואילו זנחו? באיזו מידה נבעו השינויים בפרקטיקות כמו הנקה, ניקיון וענישה בשנות החמישים מאימוץ העצות שניתנו בספרים, ומה היתה השפעתם של רעיונות מיובאים שהגיעו עם הספרות המתורגמת ואחר-כך עם הטלוויזיה? מה היתה מידת השפעתם של הספרים המתורגמים ככלל על דרך גידול הילדים בארץ, והאם וכיצד שונו הספרים המתורגמים עם הגשתם לקורא העברי ולאחר מכן לקורא הישראלי? כיצד השפיעו מגמות חזקות בחו"ל, כמו הפסיכואנליזה (שנוכרה כאן בקיצור רב) והחינוך החדש ברוסיה הסובייטית,⁷⁵ על דרך גידול הילדים ועל עצות הרופאים ביישוב? וכן הלאה.

בתקופה זו של בין השמשות, עם התערערותה ההדרגתית של האידאולוגיה הציונית ובתנאים של חוסר יציבות פוליטית, כלכלית, חברתית ותרבותית מפנים ומחוץ, נשאת פתוחה למחקר עתידי השאלה עד כמה רלוונטי השעבוד הלאומי והאידאולוגי של הטקסטים הרפואיים בתקופת היישוב גם לימינו אנו: האם ומתי איבדו כל חיתול את משמעותו הפוליטית וכל דייסה את חשיבותה הלאומית?

74. לדיון רחב בנקודה זו ראו: סטולר-ליס (לעיל הערה 27), עמ' 67-73.

75. אני מבקשת להודות לקורא אנונימי על הערה זו.